

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ

Ο ΔΡΟΜΟΔΕΙΧΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΤΟΥ 1824
ΚΑΙ Ο ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ

Στο έργο του *Νεοελληνική Φιλολογία*, του έτους 1857, ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός προσφέρει βιβλιολογικές πληροφορίες για το έντυπο *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*¹, το οποίο δεν φέρει τόπο και χρόνο έκδοσης, αλλά ούτε και το όνομα του συγγραφέα². Σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο-Βρετό, το έντυπο εκδόθηκε στην Πέστη το 1824 και συντάκτης του είναι ο Γεώργιος Ρουσιάδης. Έκτοτε το έργο αποδόθηκε στον Ρουσιάδη³. Ωστόσο, ο Φίλιππος Ηλιού αποδίδει μόνο την επιμέλεια του εντύπου στον Γεώργιο Ρουσιάδη και προσθέτει ότι πιθανός συγγραφέας του είναι ο Σεραφείμ Βρετών⁴. Ως βιβλιογραφικά βοηθήματα, ο Ηλιού παραθέτει τη *Νεοελληνική Φιλολογία* του Βρετού, καθώς και δικό του άρθρο⁵. Την πληροφορία ότι ο πιθανός συγγραφέας του έργου είναι ο Σεραφείμ Βρετών, ο Ηλιού φαίνεται πως την αντλεί έμμεσα στο άρθρο του (κατ' ανακοίνωση του συναδέλφου του ερευνητή Μανόλη Βουρλιώτη) από χειρόγραφο πηγή και συγκεκριμένα από ανέκδοτη επιστολή του Γεωργίου Ρουσιάδη προς τον Μιχαήλ Βασιλείου, η οποία βρίσκεται στα ΓΑΚ. Στο άρ-

* Ευχαριστώ και από δω τον κ. Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για τις χρήσιμες υποδείξεις του.

1. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος* (χωρίς άλλη ένδειξη).

2. Παπαδόπουλος Βρετός 1857, σ. 220.

3. Μηλιαράκης 1889, σ. 13· Γκίνης-Μέξας 1939, σ. 223. Από αβλεψία, προφανώς, οι Γκίνης-Μέξας κατέγραψαν στη *Βιβλιογραφία* τους το έντυπο και δεύτερη φορά, περιλαμβάνοντάς το στα Αχρονολόγητα. Βλ. Γκίνης-Μέξας 1957, σ. 413. Η περιγραφή του αχρονολόγητου *Δρομοδείκτη* που περιλαμβάνεται στη *Βιβλιογραφία* τους στηρίχτηκε, όπως έμμεσα συνάγεται από τις σημειώσεις τους, σε αυτοψία που πραγματοποίησαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Μάλιστα, προέβησαν στην υπόθεση ότι ίσως το έντυπο τυπώθηκε στη Βενετία από την τυπογραφία Νικολάου Γλυκή. Σε αυτή τους την υπόθεση προφανώς οδηγήθηκαν από την δεύτερη έκδοση του *Δρομοδείκτη*-του 1829-, η οποία εκδόθηκε στο τυπογραφείο Γλυκή της Βενετίας. Για τον Γεώργιο Ρουσιάδη και το συγγραφικό του έργο, βλ. Παπαγεωργίου 1992, σσ. 345-383, όπου στη σ. 370 ο *Δρομοδείκτης* αποδίδεται στον Ρουσιάδη.

4. Ηλιού 2011, σ. 183.

5. Ηλιού 1991, σ. 178, με παραπομπή στη σημ. στον αρ. 121· Ηλιού 2005, σ. 434, με παραπομπή στη σημ. στον αρ. 121 (στον τόμο αναδημοσιεύεται το προηγούμενο άρθρο).

θρο του Ηλιού καταχωρίζεται ότι η επιστολή φέρει ημερομηνία 1 Μαΐου 1828⁶.

Έπειτα από έρευνα που διενήργησα στα ΓΑΚ με σκοπό να μελετήσω την εν λόγω επιστολή, εντόπισα επιστολή του Ρουσιάδη προς τον Μιχαήλ Βασιλείου, με ημερομηνία 31 Μαΐου 1828, στην οποία ο Ρουσιάδης μνημονεύει τη συμβολή του στην έκδοση του *Δρομοδείκτη της Ελλάδος*, για λογαριασμό «του κυρίου Βρετών ιατρού»⁷. Σύμφωνα με το περιεχόμενο της επιστολής που ανέγνωσα, το σίγουρο είναι πως πρόκειται για την ίδια επιστολή που αναφέρει ο Ηλιού, η οποία, από αβλεψία, καταχωρίστηκε στο άρθρο του Ηλιού με την ημερομηνία της 1ης Μαΐου⁸. Εντούτοις, στην επιστολή δεν ανέγνωσα το όνομα του Σεραφείμ Βρετών, όνομα που αναφέρει ο Ηλιού, αλλά τη φράση «του κυρίου Βρετών ιατρού»⁹. Η σύνδεση του «κυρίου Βρετών ιατρού» με τον *Δρομοδείκτη της Ελλάδος* δεν προεξοφλεί ότι ο ανα-

6. Ηλιού 1991, σ. 178, με παραπομπή στη σημ. στον αρ. 121.

7. Επιστολή του Γεωργίου Ρουσιάδη προς τον Μιχαήλ Βασιλείου με ημερομηνία 31 Μαΐου 1828 (ΓΑΚ, συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη, Δ, κυτίο 70).

8. Το απόσπασμα της επιστολής (31/5/1828), που εδώ μας ενδιαφέρει, έχει ως εξής: «αλλά και εγώ αυτός εκδούς προ τριών ετών δύο πονημάτιά μου, ήτοι μίαν τραγωδίαν Ελευθέρωσις των Θηβών επιγραφομένη, και το ποιημάτιον, Πάργα, τω επλήρωσα την κόλλαν ανά φ[ιορίνια] 42 χαρτ[ινα] δια 1000 [σώματα] [ομοίως] δε και μίαν τραγωδίαν δια λογαριασμό του κυρίου Ζαχαρίου Μαυροδή εκ Βρασσοβού και τον δρομοδείκτην της Ελλάδος του κυρίου Βρετών ιατρού». Οι συγκεκριμένες πληροφορίες που παρέχει η επιστολή, φαίνεται πως είναι αυτές τις οποίες αξιοποίησε ο Ηλιού στο άρθρο του «Βιβλία και αριθμοί. Η μαρτυρία των τραβηγμάτων», διότι στο εν λόγω άρθρο ο Ηλιού καταγράφει τα τραβήγματα των τεσσάρων εντύπων *Η Ελευθέρωσις των Θηβών* (1820), *Η Πάργα* (1822), *Δρομοδείκτης της Ελλάδος* (1824) και *Ερμιόνη* (1826) και παραπέμπει στην ίδια επιστολή του Ρουσιάδη προς τον Μιχαήλ Βασιλείου (καταχωρισμένη, βέβαια, με ημερομηνία 1 Μαΐου 1828). Βλ. Ηλιού 1991, σσ. 429, 431, 434, 437. Σχετικά με το ζήτημα της ημερομηνίας σύνταξης της επιστολής, την οποία αξιοποίησε ο Ηλιού στο προαναφερθέν άρθρο του, έχουμε να προσθέσουμε το εξής: Στα βιβλιογραφικά σχόλια που συνοδεύουν το έντυπο *Η Πάργα*, του 1822, όπως αυτά παρατίθενται στην *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, ο Ηλιού παραπέμπει στην επιστολή της 31ης Μαΐου 1828 και όχι της 1ης Μαΐου. Βλ. Ηλιού 2011, σσ. 152. Υποθέτω, λοιπόν, ότι στο άρθρο του «Βιβλία και αριθμοί: η μαρτυρία των τραβηγμάτων» από τυπογραφικό λάθος γράφτηκε 1 Μαΐου αντί 31 Μαΐου και κατόπιν το λάθος αναπαράχθηκε και στις *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, ενώ στις βιβλιολογικές και βιβλιογραφικές σημειώσεις που ο Ηλιού είχε συγκεντρώσει για το έντυπο *Η Πάργα*, προκειμένου να καταρτίσει την *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, καταχωρίστηκε η σωστή ημερομηνία της επιστολής. Εντύπωση πάντως προκαλεί το γεγονός ότι ο Ρουσιάδης αναφέρει ότι η *Ελευθέρωσις των Θηβών* και η *Πάργα* εκδόθηκαν τρία χρόνια προ της σύνταξης της επιστολής, ενώ εκδόθηκαν το 1820 και το 1822 αντίστοιχα.

9. Ο ιατρός Βρετών, ο οποίος αναφέρεται στην επιστολή, πρέπει, όντως, να ταυτίζεται με τον Σεραφείμ Βρετών. Ο ιατρός Σεραφείμ Βρετών, από τη Ραιδεστό, εμφανίζεται σε αρκετούς καταλόγους συνδρομητών που περιλαμβάνονται σε βιβλία. Σύμφωνα με αυτούς, ο Σεραφείμ Βρετών φέρεται εγκατεστημένος στο Βουκουρέστι (1816-1818, 1836, 1838), στο Μπρασόβ (1820) και στο Σιμπίνι (1823). Τα παραπάνω στοιχεία προέρχονται από την ηλεκτρονική βάση των συνδρομητών των ελληνικών βι-

φερθείς ιατρός είναι και ο συγγραφέας του έργου. Πιθανώς να εμπλέκεται με το έργο μέσω άλλης διαδρομής.

Ο *Δρομοδείκτης της Ελλάδος* περιέχει δρομολόγια της βαλκανικής - και κυρίως της ελληνικής - χερσονήσου. Σημειώτεον ότι το έργο επανεκδόθηκε στη Βενετία το 1829 από τις εκδόσεις Γλυκή, με αναδιάταξη της ύλης του¹⁰.

Αρκετό φως γύρω από την προέλευση της ύλης του *Δρομοδείκτη*, καθώς και γύρω από το ζήτημα της διακρίβωσης της ταυτότητας του συγγραφέα, έρχεται να ρίξει το έντυπο *Ηπειρωτικά* του Αθανασίου Σταγειρίτη, το οποίο εκδόθηκε στη Βιέννη το 1819¹¹.

Ο συγγραφέας των *Ηπειρωτικών* πρόσθεσε στο τέλος του βιβλίου του παράρτημα με 56 Οδοιπορικούς Πίνακες, τους οποίους, όπως σημειώνει, μετέφρασε από γαλλικό κείμενο του Guillaume de Vaudoncourt, που εκδόθηκε στο Μόναχο το 1818¹². Πράγματι, οι Οδοιπορικοί Πίνακες του Σταγειρίτη αποτελούν μετάφραση των αντίστοιχων του Vaudoncourt¹³. Ο Σταγειρίτης, ωστόσο, έχει προσθέσει τρία νέα δρομολόγια που αφορούν τη μετάβαση από τη Θεσσαλονίκη στα Μαντεμοχώρια και το Άγιον Όρος¹⁴. Έχει επίσης προσθέσει ελάχιστες και συντομότερες γεωγραφικές επεξηγήσεις, με τη μορφή υποσημειώσεων, και έχει προβεί και σε ανεπαίσθητες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το πρότυπό του¹⁵.

Παραβολή των Οδοιπορικών Πινάκων του Σταγειρίτη με τα αντίστοιχα Δρομολόγια του *Αρομοδείκτη* καταδεικνύει ότι στον τελευταίο επαναλαμβάνονται, σε γενικές γραμμές (με τις ανάλογες βέβαια προσαρμογές και διαφοροποιήσεις)¹⁶, οι Οδοιπορικοί Πίνακες του Σταγειρίτη. Εντούτοις, ο *Δρομοδείκτης* εμπλουτίζεται με νέα δρομολόγια και προστίθενται σε αυτόν γεωγραφικές παρατηρήσεις που δεν εντοπίζονται στους Πίνακες του Σταγειρίτη.

Τίθεται, επομένως, το ζήτημα εάν ο άγνωστος συντάκτης του *Αρομοδείκτη* μεταφράζει απευθείας από τον Vaudoncourt ή αντιγράφει από τον Σταγειρίτη και εάν, εν

βλίων του 19ου αιώνα, την οποία συγκρότησε ο Φίλιππος Ηλιού και βρίσκεται στο Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη. Ευχαριστώ και από δω την κ. Πόπη Πολέμη για τις ανωτέρω πληροφορίες.

10. *Δρομοδείκτης* 1829. Βλ. Ηλιού 2011, σσ. 366-367. Φωτομηχανική επανέκδοση της 2ης αυτής έκδοσης έγινε το 2008 από τις εκδόσεις Διονυσίου Νότη Καραβία, με εισαγωγικό κείμενο του Γεωργίου Πλουμίδη.

11. Σταγειρίτης 1819.

12. Σταγειρίτης 1819, σ. 417.

13. Vaudoncourt 1818, σσ. 55-83.

14. Σταγειρίτης 1819, σ. 435.

15. Βλ. ενδεικτικά Σταγειρίτης 1819, σ. 419 σημ. α, β.

16. Μικρές διαφορές, άλλωστε, υπάρχουν και μεταξύ του *Δρομοδείκτη* και της επανέκδοσής του το 1829.

τέλει, ο άγνωστος συντάκτης δεν είναι άλλος παρά ο ίδιος ο Αθανάσιος Σταγειρίτης.

Η αντιβολή των τριών κειμένων (των Vaudoncourt, Σταγειρίτη και συγγραφέα του *Δρομοδείκτη*), μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ως βέβαιη την αντιγραφή των Δρομολογίων του *Δρομοδείκτη* από τους Οδοιπορικούς Πίνακες του Σταγειρίτη, χωρίς εντούτοις να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ότι ο συντάκτης του είχε επίσης συμβουλευτεί και το γαλλικό κείμενο του Vaudoncourt.

Και πρώτα απ' όλα: Ο *Δρομοδείκτης* περιλαμβάνει τα δρομολόγια από τη Θεσσαλονίκη προς τα Μαντεμοχώρια και το Άγιον Όρος¹⁷, τα οποία, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, περιέχονται στους Πίνακες του Σταγειρίτη, όχι όμως στους Πίνακες του Vaudoncourt.

Ένα δεύτερο τεκμήριο που ενισχύει την άμεση εξάρτηση του *Δρομοδείκτη* από το έργο του Σταγειρίτη είναι ότι ο *Δρομοδείκτης* περιλαμβάνει αποστάσεις, σε ώρες, από το Σούλι προς διάφορους προορισμούς της Ηπείρου¹⁸, οι οποίες ενώ περιλαμβάνονται στο κυρίως κείμενο των *Ηπειρωτικών* (και όχι στο παράρτημα των Οδοιπορικών Πινάκων) του Σταγειρίτη¹⁹, δεν περιλαμβάνονται στο έργο του Vaudoncourt.

Η στενή συνάφεια μεταξύ των *Ηπειρωτικών* του Σταγειρίτη και του *Δρομοδείκτη* καταφαίνεται επίσης και από την παράλληλη, στα δύο κείμενα, καταχώρηση ενός δευτερεύοντος δρομολογίου, μεταξύ Ιωαννίνων και θεσσαλικού κάμπου. Ο Σταγειρίτης σημειώνει, σε υποσημείωση, το δρομολόγιο Γιάννινα-Καλαρίτες-Τρίκαλα-Λάρισα²⁰, το οποίο δεν αναφέρεται από τον Vaudoncourt. Στον *Δρομοδείκτη*

17. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σσ. 30-31.

18. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σσ. 48-49.

19. Σταγειρίτης 1819, σσ. 396-397. Ο Σταγειρίτης μας πληροφορεί ότι τις αποστάσεις αυτές τις έχει αντλήσει από τον «αυτόπτην συγγραφέα της Ιστορίας των Σουλιωτών» (σ. 397, σημ. α), δηλαδή τον Χριστόφορο Περραιβό. Βλ. Περραιβός 1815, σσ. 33-34.

20. Σταγειρίτης 1819, σ. 437, σημ. α. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι το δρομολόγιο που παραθέτει ο Σταγειρίτης δεν είναι στο σύνολό του αξιόπιστο. Πρώτα-πρώτα γράφει ότι η μετάβαση από τα Γιάννινα στους Καλαρίτες γινόταν μέσω της «Ιωαννίχης» (= Γιάνιστας, η οποία έχει πλέον μετονομασθεί σε Βασιλική). Ουδέποτε το δρομολόγιο Γιάννινα-Καλαρίτες γινόταν μέσω Γιάνιστας, αλλά μέσω Κοντοβρακίου (τώρα Δαφνούλας). Μεταξύ Γιάνιστας και Αρδομίστας (τώρα Λογκάδων) περνούσε ο κύριος δρόμος που ένωνε τα Γιάννινα με τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Ο δρόμος Γιάννινα-Τρίκαλα, μέσω Καλαριτών, ήταν δευτερέων. Το ότι η «Ιωαννίχη» του Σταγειρίτη ταυτίζεται με το χωριό Γιάνιστα καταδεικνύεται από όσα γράφει ο ίδιος σε άλλα σημεία των Οδοιπορικών Πινάκων του. Βλ. σ. 419, 438. Ο Vaudoncourt την αναφέρει ως Janicha. Βλ. Vaudoncourt 1818, σσ. 73, 78. Επίσης, ο Σταγειρίτης γράφει ότι ο επόμενος σταθμός μετά τους Καλαρίτες ήταν το Ματσούκι. Ωστόσο, από τους Καλαρίτες ο δρόμος ανέβαινε στον αυχένα του Μπάρου, από όπου κατηφόριζε προς τα χωριά του Ασπροποτάμου και τα Τρίκαλα. Η μετάβαση από τους Καλαρίτες στο Ματσούκι και από κει στα Τρίκαλα συνιστούσε τεράστια παράκαμψη και δεν συνέτρεχε κανένας λόγος για να γίνει.

αναγράφεται το ίδιο δρομολόγιο, με την προσθήκη επιπλέον των αποστάσεων, σε ώρες, μεταξύ των ενδιάμεσων σταθμών²¹.

Θα περιοριστώ σε ένα ακόμη τεκμήριο, που καταδεικνύει ότι οι Οδοιπορικοί Πίνακες του Σταγειρίτη αντιγράφηκαν από τον συντάκτη του *Δρομοδείκτη*: Τρεις υποσημειώσεις, ενσωματωμένες στο δρομολόγιο Κωνσταντινούπολη-Αθήνα των Οδοιπορικών Πινάκων του Σταγειρίτη²² ενσωματώνονται και στο αντίστοιχο δρομολόγιο του *Δρομοδείκτη*²³, ενώ δεν υπάρχουν στους πίνακες του Vaudoncourt²⁴.

Τα τεκμήρια που παρουσιάσαμε μας επιτρέπουν, πράγματι, να δεχτούμε ότι ο συντάκτης του *Δρομοδείκτη* αντιγράφει από τον Σταγειρίτη²⁵. Ίσως μάλιστα και να πρέπει να τον ταυτίσουμε με αυτόν.

Εντούτοις, η προσεκτικότερη αντιπαραβολή των *Ηπειρωτικών* και του *Δρομοδείκτη* αναδεικνύει δυσκολίες ως προς την ταύτιση των δύο προσώπων, διότι τα δύο κείμενα παρουσιάζουν διαφορές, όσο αφορά τις ταυτίσεις κάποιων αρχαίων ποταμών της Ηπείρου.

Συγκεκριμένα, ο Σταγειρίτης αποδέχεται ότι ο Άραχθος είναι ο ποταμός της Άρτας, ο Ίναχος είναι το ποτάμι των Ρωγών και ο Αχέροντας είναι ο Καλαμάς²⁶.

21. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 41. Σε αυτό το δρομολόγιο του *Δρομοδείκτη* δεν αναφέρονται πλέον ούτε η «Ιωαννίχη» ούτε το Ματσούκι. Βλ. προηγούμενη σημ.

22. Σταγειρίτης 1819, σ. 432, σημ. α, β, γ.

23. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 22 σημ. 6 και σ. 23 σημ. 4, 5. Παρά το γεγονός ότι στον *Δρομοδείκτη* οι τρεις υποσημειώσεις που επισημάναμε συνοδεύουν το δρομολόγιο Θεσσαλονίκη-Λάρισα-Θήβα-Αθήνα, ενώ οι αντίστοιχες στον Σταγειρίτη το δρομολόγιο Κωνσταντινούπολη-Αθήνα, ουσιαστικά πρόκειται για το ίδιο ακριβώς δρομολόγιο και στα δύο κείμενα, όσο αφορά τη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Αθήνα.

24. Vaudoncourt 1818, σ. 74.

25. Μπορούμε να επισημάσουμε και πολλά άλλα τεκμήρια που επιβεβαιώνουν τον παραπάνω ισχυρισμό μας, χωρίς να είναι δυνατό -αλλά και απαραίτητο-, να τα αναφέρουμε όλα. Λόγου χάρη, στο αναγραφόμενο δρομολόγιο Μπόσνα Σαράι-Ζάρα, τόσο στους Οδοιπορικούς Πίνακες του Σταγειρίτη (Σταγειρίτης 1819, σ. 427) όσο και στον *Δρομοδείκτη* (*Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 63) προστίθεται υποσημείωση, η οποία δεν υπάρχει στον Vaudoncourt (Vaudoncourt 1818, σ. 65). Το ίδιο παρατηρούμε και στο δρομολόγιο Μπόσνα Σαράι-Κουμέρκι Κωστανίτζας ή Κωστανίτζας (Σταγειρίτης 1819, σσ. 426-427· *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 62· Vaudoncourt 1818, σσ. 64-65): Στον Σταγειρίτη και στον *Δρομοδείκτη* στη λέξη Κωστανίτζα υπάρχει παραπομπή. Στον πρώτο: «προς τα σύνορα της Κροατίας, Πλάτ. 45ο, 30'. Μήκος 14ο, 18'». Στον δεύτερο: «Η Κωστανίτζα είναι εις τα σύνορα της Κροατίας· από εδώ αρχίζει το Βασίλειον της Αουστρίας». Στον Vaudoncourt δεν υπάρχει τέτοια υποσημείωση. Τέλος, στον Vaudoncourt κάποια σχόλιά του είναι ενσωματωμένα στα δρομολόγια, ενώ στον Σταγειρίτη και στον *Δρομοδείκτη* τα ίδια σχόλια μεταφέρονται σε αντίστοιχες υποσημειώσεις. Βλ. Vaudoncourt 1818, σ. 72· Σταγειρίτης 1819, σ. 436, σημ. β, γ, δ· *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 27, σημ. 1, 3, 5.

26. Σταγειρίτης 1819, σσ. 17-18.

Απεναντίας, στον *Δρομοδείκτη* το ποτάμι της Άρτας φέρεται ως ο Ίναχος, ο Καλαμάς ταυτίζεται με τον Θύαμη και ο Άραχθος ταυτίζεται με τον Λούρο ή ποταμό των Ρωγών²⁷.

Μολονότι οι διαφοροποιήσεις αυτές, που θα μπορούσαν, εν πρώτοις, να μας απομακρύνουν από την προηγούμενη σκέψη μας - ότι δηλαδή τον *Δρομοδείκτη* συντάξαε ο Αθανάσιος Σταγειρίτης-, ίσως ενισχύουν ακόμη περισσότερο αυτό το ενδεχόμενο.

Πριν όμως αναπτύξουμε περαιτέρω τον συλλογισμό μας ας διερευνήσουμε ποιες είναι οι βιβλιογραφικές πηγές του Σταγειρίτη και ποιες του συντάκτη του *Δρομοδείκτη*.

Ο Σταγειρίτης το δηλώνει εξαρχής στο εισαγωγικό σημείωμα του έργου του: Πέρα από τους αρχαίους συγγραφείς, κύρια βιβλιογραφικό βοήθημά του, το οποίο φαίνεται να ακολουθεί ανεπιφύλαχτα, είναι η *Γεωγραφία* του Μελετίου. Παράλληλα, όμως, χρησιμοποιεί και σύγχρονή του ευρωπαϊκή (γαλλική) βιβλιογραφία (κυρίως το έργο του Rouquerville)²⁸, χωρίς ωστόσο αυτή να τον κάνει να παρεκκλίνει, σε γενικές γραμμές, από τις θέσεις του Μελετίου. Γράφοντας, λοιπόν, για τα ποτάμια της Ηπείρου, ο Σταγειρίτης υιοθετεί τις απόψεις του Μελετίου: ο Άραχθος είναι το ποτάμι της Άρτας, ο Ίναχος είναι το ποτάμι των Ρωγών και ο Αχέροντας είναι ο Καλαμάς²⁹.

Και ενώ ο Σταγειρίτης υιοθετεί τις απόψεις του Μελετίου, ο συντάκτης του *Δρομοδείκτη* χρησιμοποιεί ως βασικό βιβλιογραφικό βοήθημα για τη σύνταξη των υποσημειώσεων με τις οποίες συνοδεύει τα δρομολόγια -τουλάχιστον όσες φορές επιχειρεί να ταυτίσει αρχαίες θέσεις-, το έργο *Voyage dans la Greece* του F. Rouquerville, έργο που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1820³⁰. Μάλιστα, παραθέτει και δύο δρο-

27. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σσ. 41, σημ. 1 · 43, σημ. 1 · 49 σημ. 2. Σήμερα, ο Άραχθος ταυτίζεται με το ποτάμι της Άρτας, ο Ίναχος με το ποτάμι του Βάλτου, ο Λούρος με το ποτάμι των Ρωγών, ο Αχέροντας με το ποτάμι του Φαναρίου, το οποίο πηγάζει από τη Λάκκα Σουλίου, και ο Θύαμης με τον Καλαμά.

28. Το όνομα του Rouquerville αναφέρεται σε αρκετά σημεία του έργου του Σταγειρίτη. Βλ. ενδεικτικά σσ. στ', 6, 12, 14, 17, 19, 385 σημ. α. Ο Σταγειρίτης πρέπει να είχε υπόψη του την έκδοση του Rouquerville του 1805 (Rouquerville 1805), έργο που, ως γνωστόν, δεν χαρακτηρίζεται για την αξιοπιστία του. Ο Rouquerville, ο οποίος δεν είχε ακόμη περιηγηθεί την Ήπειρο, έτσι ώστε να τη γνωρίζει από αυτοψία, αντλεί τις πληροφορίες του έμμεσα, από άλλες πηγές.

29. Μελέτιος 1728, σσ. 308, 317-318. Βλ. και Μελέτιος 1807, σσ. 256, 277-280.

30. Ενδεικτικά αναφέρω τις εξής συνάψεις: Για το Ζάλογο, τον ποταμό Χάραδρο, την πόλη Χαράδρα κλπ., πβ. Rouquerville 1820, τ. 2, σ. 36 και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 49, σημ. 2. Για το βουνό της Κρανιάς και τον ποταμό Σελλήντα ή Συστράνη, πβ. Rouquerville 1820, τ. 2, σ. 39 και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 48, σημ. 1. Για τον Άραχθο, πβ. Rouquerville 1820, τ. 2, σσ. 54-55 και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 49, σημ. 2. Για τον Αχέροντα, πβ. Rouquerville 1820, τ. 2, σ. 41 και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 43, σημ. 1. Επίσης, για την Πέλλα και το χωριό Αλλάχ Κιλίσα ή Παλατίτσια, πβ. Rouquerville

μολόγια, τα οποία προέρχονται, όπως δηλώνει ο ίδιος, από τον Rouqueville³¹. Σε αυτό το έργο του ο Rouqueville ταυτίζει τον Θύαμη με τον Καλαμά, τον Άραχθο με τον Λούρο, και τον Ίναχο με το ποτάμι της Άρτας³², απόψεις με τις οποίες συντάσσεται και ο συγγραφέας του *Δρομοδείκτη*.

Έπειτα από τις παραπάνω επισημάνσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι είτε ο συντάκτης του *Δρομοδείκτη* είναι διαφορετικό πρόσωπο από τον Αθανάσιο Σταγειρίτη είτε είναι ο ίδιος ο Αθανάσιος Σταγειρίτης, ο οποίος στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της έκδοσης των *Ηπειρωτικών* (1819) και της έκδοσης του *Δρομοδείκτη* (1824) άλλαξε απόψεις.

Αξιοσημείωτη είναι η επιμονή του συντάκτη του *Δρομοδείκτη* να διαφοροποιηθεί από τις ταυτίσεις που επιχείρησε ο Σταγειρίτης στα *Ηπειρωτικά*. Συγκεκριμένα, ο συντάκτης του *Δρομοδείκτη* γράφει ότι «ο δε Ποταμός της Άρτας είναι ο Ίναχος, και όχι ο Άραχθος»³³. Και αλλού: «[...] εις τον ποταμόν Καλαμάν ο οποίος είναι ο Θύαμης και όχι ο Αχέρων»³⁴. Οι υποσημειώσεις αυτές δίνουν την εντύπωση ότι γράφτηκαν για να διορθώσουν το κείμενο του Σταγειρίτη.

Ίσως, λοιπόν, η επιμονή με την οποία ο συντάκτης του *Δρομοδείκτη* αντικρούει ή διορθώνει θέσεις οι οποίες διατυπώνονται στα *Ηπειρωτικά* -χωρίς μάλιστα να κατονομάζει τον συγγραφέα τους-, μας υποδεικνύει ότι ο πιθανότερος συντάκτης του *Δρομοδείκτη* είναι ο Αθανάσιος Σταγειρίτης, ο οποίος, έχοντας στο μεταξύ ασπασθεί τις θέσεις του Rouqueville, όπως αυτές διατυπώνονται στο εμβληματικό τετράτομο έργο *Voyage dans la Grece* του 1820, προσπαθεί να διορθώσει τις «εσφαλμένες» προγενέστερες απόψεις του. Ο Rouqueville θεωρείται αυθεντία και, ως εκ τούτου, ο Σταγειρίτης φαίνεται να εγκαταλείπει τις παλαιότερες θέσεις του, οι οποίες στηρίζονταν, κατά βάση, στον Μελέτιο.

Ισχυρό τεκμήριο που μας επιτρέπει να αποδώσουμε με μεγαλύτερη σιγουριά τον *Δρομοδείκτη* στον Αθανάσιο Σταγειρίτη είναι η προσθήκη σε αυτό το πόνημα δύο ακόμη δρομολογίων της Χαλκιδικής. Πράγματι, τα δύο αυτά δρομολόγια, τοπικής μόνο εμβέλειας τα οποία βρίσκονταν έξω από το κύριο δίκτυο των χερσαίων εμπορικών δρόμων της εποχής, δεν μπορεί παρά να προστέθηκαν από άνθρωπο ο οποίος συνδεόταν με ισχυρούς δεσμούς με τη συγκεκριμένη περιοχή. Ως γνωστόν,

1820, τ. 2, σσ. 451-454 και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 26, σημ. 1. Τέλος, για την ταύτιση της Αμβρακίας με το κάστρο των Ρωγών, πβ. Rouqueville 1820, τ. 2, σ. 63 κ.ε. και *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 49, σημ. 2.

31. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 66-67.

32. Rouqueville 1820, τ. 1, σ. 422 κ.ε., τ. 2, σσ. 54-57, 83 κ.ε., 223 κ.ε.

33. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 41, σημ. 1.

34. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 43, σημ. 1.

ο Αθανάσιος Σταγειρίτης καταγόταν από τη Χαλκιδική και κάτι ανάλογο είχε πράξει στους Οδοιπορικούς Πίνακες των *Ηπειρωτικών* του. Εκεί λοιπόν είχε προσθέσει τρία δρομολόγια -τα μόνα μέσα σε ολόκληρο το σώμα των Πινάκων- που συνέδεαν τη Θεσσαλονίκη με τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής και το Άγιον Όρος. Ωστόσο, το ζήτημα της πατρότητας του *Δρομοδείκτη* παραμένει ανοιχτό και χρήζει περαιτέρω έρευνας.

Έπειτα από τις παραπάνω επαγωγικές και λογικές παραδοχές, μπορούμε τέλος να κάνουμε και μία εικασία, σχετικά με τον τόπο καταγωγής του Σταγειρίτη.

Ο Αθανάσιος Σταγειρίτης καταγόταν από την ευρύτερη περιοχή των αρχαίων Σταγείρων³⁵. Επειδή όμως τα Στάγειρα ήταν αρχαίος οικισμός, ο οποίος συν τω χρόνω καταστράφηκε και παρέμενε αταύτιστος έως πρόσφατα, θα πρέπει να διερευνήσουμε σε ποιο σημείο τοποθετούσαν τα Στάγειρα οι λόγιοι των αρχών του 19ου αιώνα.

Μία από τις επικρατέστερες γεωγραφικές θέσεις, κατά τη χρονική περίοδο που μας απασχολεί, φαίνεται πως ήταν η ευρύτερη περιοχή του χωριού Ίσβορος (σήμερα Στρατονίκη). Ο William Martin Leake, ο οποίος περιηγήθηκε τα Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής στις αρχές του 19ου αιώνα, αναφέρει ότι του υπέδειξαν την τοποθεσία Στρατόνι του Ισβόρου ως τη θέση των αρχαίων Σταγείρων³⁶. Επομένως, ίσως μπορούμε να διακινδυνεύσουμε, γράφοντας ότι ο Αθανάσιος Σταγειρίτης πιθανότατα καταγόταν από τον Ίσβορο. Εξάλλου, εάν δεχτούμε ότι ο Αθανάσιος Σταγειρίτης συνέγραψε τον *Δρομοδείκτη*, η αναφορά του χωριού Ίσβορος σε υποσημείωση αυτού του έργου³⁷ ενισχύει ακόμη περισσότερο την παραπάνω υπόθεση.

35. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος* 1821, σσ. 179, 200, 215-216. Για τον Αθανάσιο Σταγειρίτη, βλ. Σκλαβενίτης 1995, σσ. 37-38, σημ. 40· Καραθανάσης 1998, σσ. 424-435.

36. Leake 1835, σ. 159. Σημειώτουν ότι ο σημερινός οικισμός Στρατόνι, στην ίδια τοποθεσία, δημιουργήθηκε πολύ αργότερα, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Για την τοπογραφική σύνδεση των αρχαίων Σταγείρων με την περιοχή του Ισβόρου, βλ. και Μηλιαράκης 1878, σ. 52. Παρά το γεγονός ότι τα Οδοιπορικά του Emile Isambert, τα οποία μετέφρασε και εξέδωσε ο Αντώνιος Μηλιαράκης (1878), εκδόθηκαν στα 1873, η πληροφορία που μας παραδίδεται, ότι η θέση των Σταγείρων εντοπιζόταν από πολλούς αρχαιολόγους στην περιοχή του Ισβόρου, έχει την αξία της και προφανώς απηχεί παλαιότερες γνώμες.

37. *Δρομοδείκτης της Ελλάδος*, σ. 30, σημ. 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκίνης-Μέξας 1939 = Δημήτριος Σ. Γκίνης-Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης*, τ. Α', 1800-1839, (Αθήνα 1939).
- Γκίνης-Μέξας 1957 = Δημήτριος Σ. Γκίνης-Βαλέριος Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει*, τ. Γ', (Αθήνα 1957).
- Δρομοδείκτης της Ελλάδος.*
- Δρομοδείκτης 1829 = Δρομοδείκτης των ακολούθων οκτώ μερών. Μεθ' αξιολόγων υποσημειώσεων του καθενός μέρους. Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Αττικής, Θεσσαλίας, Ηπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας, και Θράκης*, (Βενετία 1829).
- Ερμής ο Λόγιος 1821 = Ερμής ο Λόγιος 11* (1821).
- Ηλιού 1991 = Φίλιππος Ηλιού, «Βιβλία και αριθμοί: η μαρτυρία των τραβηγμάτων», *Τα Ιστορικά*, τ. 8, τχ. 14/15, Ιούνιος-Δεκέμβριος 1991, σσ. 157-216.
- Ηλιού 2005 = Φίλιππος Ηλιού, *Ιστορίες του Ελληνικού Βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου-Στράτης Μπουρνάζος-Πόπη Πολέμη, (Ηράκλειο 2005).
- Ηλιού 2011 = Φίλιππος Ηλιού, Κατάλοιπα, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. Β', 1819-1832, Επιμέλεια Πόπη Πολέμη, Επιστημονικοί συνεργάτες Αναστασία Μυλωνοπούλου, Ειρήνη Ριζάκη, (Αθήνα 2011).
- Καραθανάσης 1998 = Αθ. Ε. Καραθανάσης, «Αθανάσιος Σταγειρίτης (-1834)», *Χρονικά της Χαλκιδικής. Παράρτημα. Η Χαλκιδική κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πρακτικά του τέταρτου Πανελληνίου Συνεδρίου, Ποσειδί Χαλκιδικής, 13-15 Οκτωβρίου 1995, Θεσσαλονίκη 1998*, σσ. 424-435.
- Leake 1835 = William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Γ', (Λονδίνο 1835).
- Μελέτιος 1728 = *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα ...*, (Βενετία 1728).
- Μελέτιος 1807 = *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα ...*, έκδοση Άνθιμου Γαζή, τ. Β', (Βενετία 1807).
- Μηλιαράκης 1878 = Αντώνιος Μηλιαράκης, *Οδοιπορικά Μακεδονίας, Ηπείρου και Θεσσαλίας κατά τον Emile Isambert*, (Αθήνα 1878).
- Μηλιαράκης 1889 = Αντώνιος Μηλιαράκης, *Νεοελληνική Γεωγραφική Φιλολογία ήτοι κατάλογος των από του 1800-1889 γεωγραφηθέντων υπό Ελλήνων* (Αθήνα 1889).
- Παπαγεωργίου 1992 = Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Ο Κοζανίτης λόγιος έμπορος Γεώργιος Ρουσιάδης», *Δωδώνη* τ. 21, τχ. 1 (1992), σσ. 345-383.
- Παπαδόπουλος Βρετός 1857 = Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία, ήτοι Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας Τυπωθέντων Βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν Ελληνικήν γλώσσαν, με βιβλιογραφικάς και κριτικάς σημειώσεις περί των αξίων λόγου συγγραμμάτων*, μέρος Β', (Αθήνα 1857).
- Περραιβός 1815 = [Χριστόφορος Περραιβός], *Ιστορία Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την χρονολογίαν, και τους ηρωικούς αυτών Πολέμους, εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή*

- Πασιά, Ηγεμόνος της Ελλάδος*, τ. Α', (Βενετία 1815).
- Rouqueville 1805 = F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage en Morie ... sur l'ancienne Epire*, (Παρίσι 1805).
- Rouqueville 1820 = F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage dans la Grece*, τ. 1-2, (Παρίσι 1820).
- Σκλαβενίτης 1995 = Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η Σχολική Βιβλιοθήκη το 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου (1833-1935)*, (Αθήνα 1995).
- Σταγειρίτης 1819 = Αθανάσιος Σταγειρίτης, *Ηπειρωτικά. Ήτοι ιστορία και γεωγραφία της Ηπείρου παλαιά τε και νέα, και βίος του Πύρρου. Συλλεχθέντα εκ πολλών συγγραφέων και παραφρασθέντα εις την απλουστέραν Ελληνικήν γλώσσαν*, (Βιέννη 1819).
- Vaudoncourt 1818 = Guillaume de Vaudoncourt, *Memoire annexi a la carte de la Turquie d'Europe a la droite du Danube, ou, des Beglerbegliks de Roum-lli, de Bosnie et de Morie, en quatre feuilles*, (Μόναχο 1818).

STEFANOS TSIODOULOS

e-mail: stsiodou@cc.uoi.gr

THE ΔΡΟΜΟΔΕΙΧΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ OF 1824
AND ATHANASIOS STAGEIRITES

ABSTRACT

The article first examines the close relationship between the publication “*Δρομοδείκτης της Ελλάδος*” [1824] and the publication “*Ηπειρωτικά*” (1819) by Athanasios Stageirites and then suggests that Athanasios Stageirites is the likeliest author of the “*Δρομοδείκτης της Ελλάδος*”.